

ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК МІСТА ВИЖВА ТА ВИЖІВСЬКОГО КЛЮЧА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст. (за даними інвентарів 1556 та 1590 рр.)

Джерела до історії соціально-економічних відносин на українських землях другої половини XVI-першої половини XVII ст. представлені різноманітними видами; з них, безперечно, найважливішими є документи, створені безпосередньо у сфері функціонування господарських структур, в першу чергу, фільварків, та пов'язані з маєтковими операціями. Серед них виділяють групу т.зв. джерел описово-статистичних (статистичного характеру) характеру та облікові документи. Найчастіше для дослідження проблем історії фільваркового господарства в українській (і не тільки) історіографії використовують описи маєтків – інвентарі, а для державних володінь – люстрації, а також документи державного податкового обліку – поборові та поголовні (для пізніших часів) реєстри та тарифи подимного.

Значною мірою стан дослідження відповідних територій є дослідженням господарсько-адміністративних одиниць минулого та залежить від стану збереження саме таких, описово-статистичних документів. Вишва, Стара і Нова, знаходилися на території Ковельського староства. Остання обставина, тобто державний характер маєтностей при періодичній передачі її в XVI ст. у приватне володіння значною мірою сприяла тому, що ці терени добре забезпечені подібними джерелами. Таким чином, перехід ковельських земель зі статусу приватновласницького (чи напівдержавного) до державного супроводжувався створенням описань староства. З переходом українських земель до складу Польщі в результаті Люблінської унії регулярним, хоча й збереженим далеко у неповному вигляді, стає державний фіскальний облік зі створюваною поборовою документацією. Таким чином, якщо йдеться про Ковельське староство, можна говорити про унікальність джерельної бази дослідження соціально-економічних аспектів історії Волині (землі/воєводства) порівняно з іншими її регіонами – наявність ряду досить регулярно створюваних документів статистичного характеру, основаних на обліку стану та прибутковості тих чи інших маєтностей. Саме вони містять найбільш повну інформацію серед всієї сукупності джерел про тенденції соціального та економічного розвитку. Володіння королеви Бони, до яких на Волині належали Кременецьке та Ковельське староства, відігравали виняткову роль на волинських теренах у поширенні обліку для виявлення господарського потенціалу маєтків. На саме поширення обліку впливав ряд чинників. До його проведення, а також подальшого управління та забезпечення ефективного функціонування маєтностей королева Бона залучала широке коло шляхти, а під впливом її заходів прибутки Скарбу вряді випадків зросли вдвічі¹. Як стверджує М.Богущька, в цій чудовій школі старости та урядники вчилися розумному та раціональному господарюванню, а Бона виховала цілий штаб енергійних господарських діячів, рекрутованих здебільшого з середньої та дрібної шляхти². В даному випадку важливішим для нас є прагнення Бони до поширення пов'язаного з її заходами всеохоплюючого господарського обліку, який впроваджувався в ході аграрної реформи та впорядкування управління: "Бона любила про все знати і все мати заклоченим у реєстри і рахунки- від зібраного збіжжя аж по кількість риби в належачих їй ставах" та "турбувалася, щоб рахунки і грошові розрахунки велися детально"³. Але одним з найголовніших слід визнати зміну аграрного устрою на українських землях, яка відбувалася протягом XVI ст., а на Волині була започаткована ще в його середині і саме на території Ковельського староства. Устрій попереднього часу не вимагав реєстрації продукції і, відтак, не існувало і відповідної документації. І тільки зародження і розвиток фільварково-панщинної системи привели до необхідності реєстрації кількості виробленої та реалізованої сільськогосподарської продукції⁴. Радикальна ж і швидка зміна відбувається з середини XVI ст. і пов'язана вона була з проведенням волочної поміри, хоча, як вважає Б.З. Кописький, "Устава на волокни" відобразила та узаконила щонайменше піввікову практику організації феодалного помістя⁵. Правда, необхідно зазначити, що на початок XVI ст. припадає і перша, а згодом – ще кілька. спроба запровадження уніфікації землекористування у державних маєтностях⁶. В той же час, проведення перемірювання міських та сільських земель не означало одночасного запровадження фільваркового господарства. Ця операція не могла не позначитися і на просторовій організації поселень, в тому числі і міських.

Отже, джерела статистичного характеру з історії Ковельщини XVI ст. представлені такими їх різновидами, як:

- інвентарі, створювані при проведенні маєткових операцій та введення у володіння державними маєтностями новопризначених старост; для Ковельського староства збереглися за 1) 1556 р., коли воно було відібране у королеви Бони Жигимонтом-Августом⁷, 2) 1590 р. при поверненні до складу державних володінь з рук к.Курбських (збережений як у русько-⁸, так і польськомовному⁹ варіантах);

- податкові реєстри, які по Волинському воєводству збереглися за 1570, 1577, 1583, тариф подимного 1629 рр. (опубліковані) та за 1576, 1582, 1589 рр. (неопубліковані).

Ковельське староство, в тому числі одне з його трьох міських осередків, Вишвою з її сільською частиною (ключем), за другу половину XVI ст. стало одним з перших на території Волині, де було запроваджено ряд соціальних та господарських новачок, які згодом стали визначальними для регіону і для всіх українських земель. Вони знайшли відображення у інвентарях староства. Інвентар 1556 р. з точки зору характеру інформації. Він не виділяє окремих фільваркових господарств, а лише наводить їх загальну кількість (8) та сумарні показники їх стану. Стосовно міст староства інвентар дає можливість встановити їх розміри та ієрархію. Безперечно, найбільшим був адміністративний центр волості/староства Ковель (330 будинків, не рахуючи, як і далі, помешкань єврейської громади), вдвічі меншою

була Вишва (155 будинків), а фактично не відрізнялися від сільського поселення Милянвичі (40 будинків)¹⁰. Подібний стан зберігся і на 1629 р., коли було запроваджено подимне вибирання державного податку. Тоді у Ковелі нараховувалося 416, у Вишві – 166, у Милянвичих – 98 будинків¹¹. Як видно, Вишва розвивалася найнижчими темпами, але при цьому залишалася другим за розміром міським поселенням Ковельського староства. Рівень розвитку міста як такого проявлявся не тільки у його розмірах, але також у структурі населення. Якщо встановити професійну структуру того чи іншого поселення, тобто визначити частку та місце у структурі торгівельного та ремісничого населення, на основі інвентарів встановити практично неможливо, то рівень аграризації можна дослідити на основі практично всіх категорій описово-статистичних джерел. І в цьому відношенні ієрархія міських поселень Ковельського староства на 1556 р. співвідносна до їх розмірів. Так, ковельські міщани володіли в середньому по третині, вишвівські – по три чверті, милянвицькі – майже по одному лану на дім-господарство¹². Ще одним з показників рівня «місткості» поселень можна вважати наявність та чисельність єврейської громади, яка тяжіла (якщо не повністю була задіяна) до суто міських занять. Так, у Милянвичих громади на цей час не існувало, у Вишві мешкало всього дві єврейські родини (1% міських будинків), а у Ковелі єврейська громада налічувала 23 родини, включаючи коморників та убогих, та володіла кількома «руськими» будинками (біля 7%)¹³.

Проведення поміри на території Ковельського староства означало також і трансформацію міського простору. Як видно з наведених вище свідчень інвентаря 1556 р., це не могло стосуватися незначного за розмірами міського осередку, яким були Милянвичі. Ковель же мав доволі розбудовану міську структуру. Інформація по Вишві відобразила початковий етап подібної просторової реорганізації. Так, Вишва не мала вуличної мережі, а поділялася на неструктурований поки-що власне міський осередок (майбутнє середмістя чи його ядро - ?) та передмістя. Назва останнього – Воля – може свідчити про те, що саме передмістя мало стати основою розширення згодом розмірів міського простору, бо мешканцям чи поселенцям надавалися пільги-воля. Упорядники інвентаря розглядають обидві ці міські елементи як єдине ціле – місто. Опис 1556 р. відображає й способи заохочення поселенців – земельні надання. Так, при на третину меншій кількості будинків-господарств у передміській частині Вишви у їх користуванні знаходилося більше половини міських ланів¹⁴. На розташування Волиці вказує аж інвентар 1609 р. – «Wola albo ulica Wolinska za blotem»¹⁵.

Вже на 1590 р. Вишва мала вуличну структуру. Вулиць було чотири: Довга, Ковельська, Шевська (Swieczka) та Заорська¹⁶. У польськомовному тексті інвентаря 1590 р. вулиць відзначено тільки три (не рахуючи Воленської) – Довгу, Шевська (Swieczka) та Захарську, але відзначено також наявність ринкової площі¹⁷. На Ринку ж знаходилася церква Св. Спаса. Сам Ринок був доволі значним за розмірами – на ньому знаходилося 34,5 будинки (за сторонами: 13 + 10,5 + 8 + 3; в тому числі одна пуста і без врахування церкви)¹⁸. Інвентар 1590 р. вказує на наявність у Вишві замку. Зважаючи на рівнинний характер місцевості і потреби виокремити головну міську оборонну складову, замок знаходився на спеціально насипаному пагорбі – копці¹⁹, до якого вів міст²⁰. Скоріше за все, будівництво замку ще не було завершено, оскільки інвентар зазначає, що його «potrzeba dobudowacz»²¹. На цей час місто точно мало й міські укріплення, оскільки, характеризуючи ринкову площу, польськомовний інвентар 1590 р. відзначає брами Ковельську та Ратенську²². Чисельність єврейської громади (якщо це такою можна вважати) не змінилася і так само складалася з двох родин і помешкання свої вони мали в Ринку²³.

За три десятиріччя відбулися зміни і у становищі передмістя: назва колишнього передмістя Вишвівська Воля змінилося на «вулиця Воленська або Волька». Проте, включення останньої до власне міста не було повним. З одного боку, Воля зменшилася в розмірах майже вдвічі, приєднавши, очевидно, частину до «середмістя», а з іншого, при набутті «вуличного» статусу структурно в тексті інвентаря від інших вулиць відділялася. Таким чином, можна говорити про те, що Воленська вулиця при певному структуруванні залишалася (зберігала статус) все-таки передмістя. Зберігалася і більше задіяння передміщан у сільськогосподарську діяльність.

Отже, з середини до кінця XVI ст. Вишва пройшла шлях остаточного, зважаючи на її типологічну належність до незначних міських поселень Волині, завершення формування всіх міських елементів, які були характерні для тогочасних міст. Значною мірою, це відбувалося раніше, ніж у інших волинських містах – як існуючих, так і новостворюваних. Підставами цього слід вважати стабільність соціально-економічного розвитку та господарську діяльність, перш за все, адміністрації королеви Бони, а також її наступників – власників Ковельського староства (державна та кн. А.М. Курбський). З іншого боку, зосередження адміністративних та резиденційних повноважень Ковельського староства впливало і на статус Вишви як самоврядного міського поселення. Так, по містах Ковельського староства збереглися міські книги. Вони представлені ковельськими і милянвицькими магістратськими та вишвівськими ратушними книгами, починаючи, відповідно, з 1646, 1588 та 1601 рр.²⁴ Це є свідченням обмеженості самоврядування у Вишві. Вона була осередком адміністративним для частини сіл Ковельщини на відміну від, окрім такого ж статусу інших міських поселень, резиденційного характеру Ковеля (постійно) та Милянвич (у часи належності староства кн. А. Курбському).

Підставою розвитку Вишви була не тільки та чи інша політика власників, але й сільська округа, яку можна назвати ключем. На 1556 р. у складі Ковельського староства налічувалося 35 сільських поселень. Найбільше їх тяжіло до головного міста маєтності (20), а Вишвівський та Милянвицький ключі були приблизно однаковими – дев'ять та шість сіл²⁵. У складі Вишвівського ключа це – Брод, Стара Вишва, Шайно, Гричковичі, Красна Воля, Пари дуби, Хотешів, Нуйно та Мостище. За організацією землекористування вони відрізнялися. У більшій частині адміністрація Бони провела уніфікацію і запровадила лани, але у Хотешові, Нуйні та Мостищах були збережені

дворища. Можливим поясненням цьому може бути незавершеність аграрних перетворень у Ковельському старостві напередодні волочної поміри Жигимонта-Августа 1557 р., а також врахування природних умов. Окрім того, ці села були віддалені чи й відірвані від основного масиву староства приватними володіннями. Дворишна організація в набагато менших розмірах була збережена і в розташованому південніше Ковельському ключі.

Проведення поміри землі мало одним із завдань уніфікацію та збільшення податкових надходжень. Практично всі податки з міст та сіл були представлені у грошовому вимірі, але зберігалися й натуральні повинності. В той же час, хоча не у всіх випадках це було обов'язковим, саме земельна поміра служила запровадженню значного двірського господарства. На середину XVI ст. на території Ковельського староства було створено вісім фільварків. Інвентар 1556 р. їх розташування не вказує і фільваркових осередків не називає. Встановити розташування фільварків можна на основі свідчень інвентаря 1590 р., коли їх кількість також складала вісім²⁶. У виживському ключі їх було три: у Хотешові, Нуйні та, очевидно, оскільки згадуються господарські приміщення при описанні замку, у самій Вишві. Встановити розміри кожного з фільварків окремо неможливо через сумарні показники по висіву та урожаю. Структура та розміри посівів в регіоні сильно залежала від якості ґрунтів. В ряді випадків у інвентарях вказувалося на низьку врожайність ярових, які в цих випадках все-одно висівалися як через систему, так і через потребу забезпечити щонайменше потреби фільваркової адміністрації та челяді. Стосується ці вказівки і фільварків Виживського ключа: грицьковицького (татарка, горох, просо "mało sie rodza, ledwo na nasienie a na wychowanie czeladzy ... bywa", а два сади "rzadko rodzą, bocz szie zrodzy spienieżycz nymasz gdzie"²⁷) та старовиживського, де ярини не висівають, бо «acz sie czo urodzy ledwo» на утримання урядника та челяді вистачає²⁸. За таких обставин посуха мала наслідком різке зменшення врожаю, а також втрати від промислів та переробки сільськогосподарської продукції. Ось як про це говорить інвентар прибутків 1590 р., відзначаючи й інші впливи на рівень доходів староства: цього року суми прибутків з староства "syła nie dostayę yako dla złego zassiewku w folwarczech u urodzaya u defectów w czynszach, dla spustoszenia od żołnierzów u zubożenia ludzy, tak że tesz dla wielkiej suchoszy przę która any młynu młęcz, ani gudy robucz nye mogły"²⁹. Управління фільварками здійснювали урядники. У веденні господарства їм допомагали фільваркові слуги та, очевидно, дружини урядників, оскільки і на їх утримання з фільваркових надходжень виділялися кошти. Склад слуг для виживських фільварків можна встановити на основі інвентаря 1590 р. Так, у старовиживському фільварку такими були воротний, ключник, кухарка, а у нуйнівському – кухарка та пастух³⁰.

Так само важко визначити розміри всіх сільських поселень Виживського ключа – йдеться про наявність сіл з дворишною організацією, адже кількість господарств у кожному з окремо взятих дворич могла бути різною. Так, у Мостищах на 8 дворичах знаходилося 12, у Нуйні на 15 дворичах – 37 (в тому числі три пустки), у Хотешові на 23 дворичах – 66 господарств³¹. З сільських же поселень ключа, в яких поміру було проведено, найбільшою була Стара Вишва. Вона за розмірами мало поступалася найменшому з міст староства – Милянновичам. Окрім власних вимірних волок, яких було 40, старовиживські селяни використовувалися у 1590 р. і 52 волоками урочищ Березова Берв та Яворе³².

Своєрідним характером відрізнялася організація ремесла на території Ковельського староства. Подібних зразків для інших волинських латифундій не існувало. Хоча інвентарі про цю особливість свідчень не містять, її можна вважати також результатом діяльності адміністрації королеви Бони. Безперечно, осередками ремісничого виробництва були міста, на які поширювалися й традиційні форми організації ремісників. Але не території Ковельщини було структуровано й сільське ремесло. Свідчення про це містяться у державній податковій документації. Йдеться про один з поборових реєстрів – реєстр 1576 р.³³ Він спеціально виділяє організацію сільських ремісників Ковельщини, об'єднаних у вйтівства. Таких вйтівств було п'ять: мощеньське, милянницьке, заріцьке, виживське та поліське. До складу мощеньського вйтівства входили села Мощона, Дубова, Вербка, Гойшин, Облапи, Сохорче, Клевецьк, Довгоноси, Осовець (26 ремісників чотирьох спеціальностей). Милянницьке вйтівство об'єднувало села Годавичі, Туровичі, Зилів, Добринськ, Поридуби та Селище (28 ремісників). Заріцьке вйтівство включало в себе села Білін, Скулин, Стубли, Колодяжне, Будища, Дубно, Волохи (54 ремісника десяти спеціальностей та 1 мельник). «Ремісники сіл виживських» (термін вйтівство щодо них в реєстрі не вжито) проживали у Волі (5 ремісників різних спеціальностей) та Старій Вишві (4 ремісника однієї спеціальності). Села поліського вйтівства, на відміну від повторного описання сіл у випадку їх належності до того чи іншого вйтівства, окремо не виділялися, а після його рубрикації йшов подальший перелік оподаткування. Очевидно всі села, в тому числі й належні до Виживського ключа, входили до цього вйтівства (Хотешів, Мостища, Нуйно)³⁴.

Наведена вище інформація далеко не вичерпують можливостей описово-статистичних джерел другої половини XVI ст. з історії Ковельського староства загалом та поселень, які входили до його складу, зокрема. Комплекс цих джерел можна вважати унікальним для розглянутого періоду, оскільки відобразив одну з найраніших на Волині спроб реорганізації господарства. Свідчення інвентарів стосуються досить значного числа міських та сільських поселень відмінних частин волинського Полісся. Перспективним завданням є й публікація описів Ковельського староства.

1. Ochmański J. *Dawna Litwa*. – Olsztyn, 1986. – S. 172; Bogucka M. *Bona Sforza*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1998. – S. 197.

2. Bogucka M. *Op. cit.* – S. 200, 204.

3. Там само. – S. 197, 200.

4. Żytkowicz L. *Ze studiów nad wysokością pól w Polsce od XVI do XVIII wieku*//*Kwartalnik historii kultury materialnej*. – 1966. – R. XIV. – q3. – S. 466.
5. Копыцкий Б.З. *Новые документы об аграрной реформе в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в.*// *Книговедение в Белоруссии*. – Минск, 1977. – С. 25.
6. Гордієнко Г. *Аграрна реформа на Волині в XVI столітті*. – Вінніпег, 1962. – С. 26; Гурбик А. *Аграрна реформа в Україні XVI ст.* – К., 1997. – С. 10.
7. ЦДІАУК. – Ф. 1 “Скарб коронний”. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 2 – 50зв.
8. Там само. – Арк. 52 – 73.
9. Там само. – Арк. 74 – 93зв.
10. ЦДІАУК... – Арк. 13 зв., 29 зв., 43.
11. Баранович О. *Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воеводство*. – К., 1930. – С. 75.
12. ЦДІАУК... – Арк. 13 зв., 29 зв., 43 зв.
13. Там само. – Арк.
14. Там само. – Арк. 27 зв – 29 зв.
15. Там само. – Арк. 210.
16. Там само. – Арк. 67 зв.
17. Там само. – Арк. 172 зв. – 180 зв.
18. Там само. – Арк. 172 зв.
19. Там само. – 66 зв., 172 зв.
20. Там само. – Арк. 66 зв.
21. Там само.
22. Там само. – Арк. 173 зв., 174 зв.
23. Там само. – Арк. 172 зв., 174.
24. Ковальский Н.П. *Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в.* – Днепропетровск, 1979. – Ч. 4. – С. 53.
25. ЦДІАУК... – Спр. 4. – Арк. 2 – 50 зв.
26. Там само. – Арк. 64, 65 зв., 67, 68 зв., 70 – 72.
27. Там само. – Арк. 155-155зв.
28. Там само. – Арк. 185зв.
29. Там само. – Арк. 195.
30. Там само. – Арк. 185 зв., 189 зв.
31. Там само. – Арк. 37 – 41 зв.
32. Там само. – Арк. 183 зв.
33. *Головний архів давніх актів (Варшава)*. – Архів Скарбу Коронного. – Поборові книги. – №31. – Арк. 429 – 480зв.
34. Там само. – Арк. 449-449зв., 458-458зв., 463-464зв., 470зв., 474-479.